

Ádebiyatlar

1. Алламбергенов К. «Қорқыт ата кітабы» хәм қарақалпақ қахарманлық дәстанлары». //Қарақалпақстан муғаллими: 1994, № 3-4.
2. Алламбергенов К. қарақалпақ әдебиятының пайда болыуы хәм қәлиплесіуінде жырау-шайырлар дәретіушилигиниң тутқан орны. - Еркін Қарақалпақстан, 2003-жыл 11-сентябрь, № 112
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1999.
4. Бахадырова С. «Китаби дадам Қорқыт». - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992.
5. Камалов С., Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. Нөкіс: «Хабаршы», 2001.
6. Камалов С., Қошанов Ә. Қарақалпақстан тарийхы. Нөкіс: «Билим», 1993
7. Қоңыратбаев Ә Тюркология және эпос. — Алматы: «Ғылым», 1975
8. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII в. в. Ашхабад. Ылым, 1969.

REZYUME: Maqolada «Qorqyt ata» kitobi va qoraqalpoq xalqi tarixi bilan bog'liqlik tararlari, qoraqalpoq dostonlariga mazkur kitobning tasiri tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ: В статье анализируется связь книги «Коргыт ата» с историей каракалпакского народа, влияние этой книги на каракалпакский эпос.

SUMMARY: The article analyzes the relationship between the book "Korgyt ata" and the history of the Karakalpak people, and the impact of this book on the Karakalpak epics.

ЕРТЕК ТИП СЮЖЕТЛИ ДӘСТАНЛАРДЫҢ ХӘМ ЕРТЕКЛЕРДІҢ ОБРАЗЛАР СИСТЕМАСЫНЫҢ ӨЗ-АРА УЛЫҰМАЛЫҚ ТӘРЕПТЕРІ («Шәрйяр» дәстаны мысалында)

Ш.К.Кенесбаева - филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: эртак тип сюжетли достонлар, «Шахриёр достони» эртаклар, образлар системасы, умумийлик.

Ключевые слова: эпосы со сказочным сюжетом, эпос «Шахриёр», сказания, система образов, общность.

Key words: epics with a fairy tale plot, Shakhriyor epic, legends, system of images, generality.

Ертек тип сюжетли дастанлар тийкарынан социаллық-турмыс мәселелерди сәулелендирген менен олардың мифологиялық ертек тип сюжетли дәстан екенлигин анықлауда қахарманлардың ғайратбийий тууылыуы хәм илахий күшлерден мәдет алып ер жетиуі сыяқлы әйемги архаик мотивлер, мифологиялық көзқараслар хәм исенимлер турмыслық-реалистлик сүүретлеулер менен қарысып сүүретлениуі илимий-теориялық жақтан дәлийл бола алады. Биз бул тәрептерин ертек тип сюжетли дәстанлардың образлар системасынан айқын көриуимиз мүмкин. Айрықша сыйқыр күші қус образына жәмлеп бериледи. Бул жерде сөздің (Шәрйяр Бүлбилгөя қустың дууасын айтыуда, сөзден жаңылысып, жеңиледи) магиялық сыйқыр күшине исениу сыяқлы архаикалық мифтиң элементлери бар. Дәстанда дыққат аударатуғын нәрсе, барлық жанлы хайуанлар хәм жансыз затлар адам тақылетинде тил питип сөйлейди. Мысалы, аттың, қустың, таудың, көлдің, шөлдің, аспанның, жердің сөйлеуі, булттың адамға сая болыуы т.б. әйемги адамлардың мифологиялық ойлаулары менен байланыссы. Бул адамлардың жанлы хәм жансыз затларға культ сыпатында қарағанын аңлатады. Дәстанда Бүлбилгөя қус образына тилсимли қәсиет жәмлеп бериледи. Ол қаланы бир орыннан екінши орынға көшире алатуғын, жердің асты-үстине хукимин өткізе алатуғын, сайраса адамды өлтиретуғын хәм тирилте алатуғын сыйқыр күшине ийе болады. Бүлбилгөя қус образы дәстан сюжетиниң ярымында кирип келип өз алдына образ дәрежесинде дәстанның композициялық қурылысының құрамалылығын арттырып, барлық ўақыялардың шешимин хәм жуўмағын жасауда көркемлик хызмет атқарады. Дуўадан жеңилген Бүлбилгөя қус Шәрйярдың патшалық салтанатының қорғаушысы сыпатында түрли мукамға сайрап қаланы қорғап турады. Қус образының усыңиелли дәрежеде дәстан сюжетинен орын алыуы ерте дәуірлерден киятырған адамлардың ойлау хәм пикирлеуіндеги мифологиялық түсиниклериниң сәулеси болса керек. Буны айырым ески қорғанлардан табылып атырған археологиялық табылмаларда тастыйықлайды. Мысалы ушын, басқа елдерден табылып атырған табылмаларды айтпағанның өзінде Қарақалпақстанның хәзирги Беруний районының «Азат» ширкетлер хожалығына қараслы территорияда жайласқан Ақшахан қала естелик қорғанында

изертлеулер алып барған илимпазлар былайынша жазады: «...храм-сарайдың «қорған» дийуаллары узыны бойына үш қатар реңли сүүретлер орнатылған галарейя болып шықты. Галарейяның төменги биринши қатарында төрт-бес реңдеги салтанатлы атлылар топарының сүүретлери сақланған. Оның жоқарғы қатарларына хәр бир қара қос сызықлар менен жийекленген портретлер орнатылған. Портретлердің арасында басларындағы тажларында қус сүүретленген, мойынларында әпсанауий хайуанларды (әйдарха) еслететуғын грибналар бар, үстилерине әжайып липаслар кийген хасылзадалар сәулеленген. Тажлардағы қуслар Шығыс халықларының ертек-әпсаналарындағы «егер де кимде-кимнің басына бахыт қусы қонса, ол адам патша, ал, ийнине қонса ўәзир болады» деген «бахыт қусын» еслетеди. Бул пикирди портретлердің бириниң астында сақланған «патша» жазығы тастыйықлап турғандай, Оксфорд (Уллыбритания), Сидней (Австралия) хәм Жаңа Зеландия лабораторияларында жүргизилген радиокарбон анализлери Ақшахан қала портретлериниң бизиң эрамызға шекемги II-I әсирлерге тийисли екенлигин анықлады» [7],— деп жазады. Дәстанларда хәм ертектерде елге патша сайлауда қуслардан «дәулет қусы» сыпатында пайдаланыуы ўақыясы кең сақланған. Мысалы, «Едиге» дәстанында Сәтемир хан «Дәулет қусын алып ушырды, қус Тоқтамыстың басына қонды. Дәулеті басында екенін патша сол ўақытта билди [4; 83]. Усы тақылеттеги ўақыя «Шәрйяр» дәстанында да ушырасады. Дәстанда қәлендер сыпатта келген Хәзирети Қыдыр ғайыптан келип Бүлбилгөя қусты ушырады. Қусты үш рет ушырғанда да «бахыт қусы» Шәрйярдың басына қонады. Сөйтип Шәрйяр Сулайманның тахтына минеди [5:105-107]. Солай етип, «Шәрйяр» дәстанының сюжетинде ўақыялардың басланыуы менен тийкаргы қахарманлар арасында келип шығатуғын қарама-қарсылықлардың жоғалыуында хәм дурыс шешимин табыуында Бүлбилгөя қус образы орайлық орын ийелейди. Демек, әйемги адамлардың қусларға болған көзқарасы, олардың қуслар образын сәулелендириуибизин эрамызға шекемги II-I әсирлерде-ақ пайда болған. Оның «Шәрйяр» дәстанында айрықша қарама-қарсылық ийе, сыйқырлы қус образында сәулелениуі әйемги адамлардың қусларға қатнасын хәм көзқарасын билдиреди. «Шәрйяр» дәстанының пайда болыуы

дәуирин, генезисин анық қайсы әсирде, қайсы жылы дөретилгенин дәл тауып айтып қыйын. Бірақ, қарақалпақ илимпазлары Қ.Айымбетов [2:117], Қ.Максетов [3:66], И.Сағитовлар [6:66] «Шәрьяр» дәстанының ұақыяларын ұзақ дәуірлер, ески заманлар менен байланыстырады. Өзбек-қарақалпақ фольклоры байланыстарын эпик дәстүрлер мысалында үйренген профессор Х.Абдуллаев бул дәстанның сюжетин «түркий халықлардың турмыслық ертеклери тийкарында» пайда болған деген пикирге келеди [1:82]. Тийкарынан, дәстанның генезиси миф, ерте типинде аўызеки үлгиде ең әйемги дәуірлер пайда болған. Себеби, мифлик сана – адам ақыл-хушының ең ертедеги формасы болғанындай, сол сананың туўындысы болған мифлик-ертеклик формадағы «Шәрьяр» дәстаны да «қарақалпақлардың ең ески заманлардан киятырған мийрасы» [2:103-105]. Бул пикирлерди әдебиятшы илимпаз Қ.Байниязов хәм Т.Байниязовлардың пикирлери де тастыйықлайды. Олар да дәстанның пайда болыў төркинлерин әйемги дәуірлер менен байланыстырады хәм бул илимпазлардың басқа илимпазлардан өзгешелиги дәстанның сюжетинде хәр кыйлы дәуірлердің тарийхый ұақыялары сақланып қалғанын хәм айырым тарийхта жасаған адамлардың атлары да барлығын мысаллар менен дәлиллеп бериўге хәрекет етеди.

Дәстанның мазмунында бастан аяқ қыялый ұақыялар, күшли фантастикалық элементлер, әйемги дәуірлерге тән мифологиялық көринислер сөз етиледи.

Әдебиятлар

1. Абдуллаев Х. Узбекско-каракалпакские фольклорные связи. – Ташкент: ФАН, 1991. – С.82.
2. Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1968. 117-б.
3. Максетов Қ. Дәстанлар. Жыраўлар. Бақсылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. 66-б.
4. «Едиге» дәстаны. Қыс жыраў варианты. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1990. 83-б.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. «Шәрьяр» дәстаны. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1984. 105-107-б.
6. Сағитов И. Әдебият хәм фольклор (Әдебий-критикалық мақалалар). – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1983. 103-б.
7. Хожаниязов Ғ. Тарийхымызды терең үйрениў жолында. / «Еркин Қарақалпақстан», 2015, 12-сентябрь, №110 (19728).

РЕЗЮМЕ. Мақолада эртак тип сюжетли достонларнинг эртаклар билан боғлиқ жиҳатлари ўрганилган. Асосан, образлар системасидаги умумийлик ўрганилиб, Шахрийр достони мисолида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются аспекты былин со сказочным сюжетом, связанные со сказками. В основном изучается и анализируется общность в системе образов на примере эпоса Шахрийра.

SUMMARY. The article examines the aspects of epics with a fairy-tale plot related to fairy tales. Basically, the commonality in the system of images is studied and analyzed on the example of Shahriyorr's epic.

Т.СЕЙТЖАНОВ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

З.Ктайбекова – филология илимлери бойынша философия докторы(PhD)

У.Қыркбаева – магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ адабиети, поэма, жанр, шоир, тематика, маҳорат, лирик қаҳраман.

Ключевые слова: каракалпакская литература, поэма, жанр, поэт, тема, мастерство, лирический герой.

Key words: Karakalpak literature, poem, genre, poet, theme, skill, lyrical hero.

Қарақалпақстан халық шайыры Т.Сейтжанов қарақалпақ әдебиятында көп санлы лирикалық хәм драмалық шығармалары менен кең жәмийетшиликке танылған. Ол қарақалпақ әдебиятында поэмалар да дөретип, әдебиттың жанрлық, формалық жақтан раўажланыўына белгили дәрежеде үлес қосқан. Шайырдың «Мухаббат хәм мәкпарлық», «Әкем ҳаққында сөз», «Адақан ығбал», «Шегинген саҳра», «Хаял болыў аңсат емес», «Тәғдир», «Жайхун жананлары», «Мазлум Хансулыў» т.б. поэмаларында хаял-қызлар тәғдири, мухаббат, екінши жер жүзлик урыс темаларына арнап жазылған.

Қарақалпақ әдебиятында поэма жанры бойынша әдебиятшы илимпазлар А.Насруллаев [1], Қ.Султановлар [2] тәрәпинен арнаўлы түрде изертленди хәм монографиялары басылып шықты. Атап айтқанда, А.Насруллаев «Заман хәм лиро-эпикалық поэзия» атлы илимий изертлеўинде 1917-жылдан 1945-жылларға шекемги поэма жанрының тарийхын изертлеген болса [1], Қ.Султанов «Заманлас жаным менен...» атлы илимий мийнетинде 1953-1964-жыллардағы қарақалпақ поэма-

Бизин бул пикиримизди профессор И.Сағитовтың: «Егерде «Алпамыс», «Қырк қыз» сыяқлы дәстанларда геройлар өзлериниң батырлық, қаҳарманлық күшиниң арқасында душпанды жеңетуғын болса. «Шәрьяр»да геройлар душпанды дуўаның күши менен жеңеди. Бунда «Әйдарха», «дәў», «пери», «бүлбилгөя», «Сулайманның жүзиги» сыяқлы мифлик (қыялый) нәрселер көп орын алады» [6:103], – деген пикирлери тастыйықлайды. Изертлеўлер нәтийжесинде биз «Шәрьяр» дәстанының поэтикалық қурылысында мифлик хәм ертеклик мотив басқа жанрды пайда етиўши белгилерге қарағанда басым екенлигин көрдик. Жоқарыда айып өткенимиздей дәстан қаҳарманлары өз мақсетлерине жетиў жолында адамның ақылына уғрас келмейтуғын қыялый-фантастикалық ұақыяларды басынан кеширеді. Қулласы, дәстанның композициясы хәм сюжетинде сөз етилетуғын турмыс пенен байланыслы ұақыялар мифлик, ертеклик элементлердің тасасында көринбей қалғандай сезиледи. Сонлықтан да, биз қарақалпақ халық дәстаны «Шарьяр»ды жанрлық жақтан социаллық-турмыс мәселелери сәўлелендирилген «мифологиялық ерте тип сюжетли дәстанлар» топарына киргизген макул болады, деген пикирге келемиз. Мазмуны хәм формасы жағынан «Шарьяр»ға усас сюжетли дәстанларды усылайынша «ерте тип сюжетли дастанлар» (Г.М.Эгамбердиева), «ертегилик дәстанлар» (Ә.Қоңыратбаев) деген сыяқлы терминлер менен атаў өзбек, қазақ, татар фольклортаныўларында әллекашан-ақ илимий тәжирийбеге ендирилген қубылыслар есапланады.

ларының көркемлик өзгешеликлерин изертлеген. [2] Ал, гәрәсизлик жылларында Қ.Мәмбетов тәрәпинен «И.Юсупов поэмаларының жанрлық өзгешеликleri» арнаўлы үйренилген. [3] Ш.Сайымбетов тәрәпинен «XX әсирдің екінши ярымындағы қарақалпақ поэмаларының поэтикалық өзгешеликleri» (1955-1980 жж.) атлы изертлениўинде Т.Сейтжановтың айырым поэмаларының жанрлық өзгешеликlerine тоқталып өткен. [4] Шайырдың әдебий мийрасларын, поэзиясын, поэмаларын өз алдына изертлеп үйрениў - бүгинги күнде әдебияттаныў илиминдеги әҳмийетли мәселелерден бири болып есапланады.

Т.Сейтжанов дөретіўшилигинде «Тәғдир» поэмасы айрықша орын ийелейди. Поэма екінши жәхән урысы қатнасыўшысы, қаҳарман Орынбай Абдуллаевтың естелигине арналған. Бул ҳаққында шайыр Т.Сейтжанов поэманың кириспеси бөлиминде эпиграф келтирген.

«Тәғдир» поэмасы жанрлық жақтан лиро – драмалық поэма болып, көркемлиги бойынша оливетворение (жанландырыў) усылы аркалы сәўлеленген. Поэмада